

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΟ ΙΠΠΟΤΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ
TIRANT LO BLANCH (15^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ)*

Manuel Serrano

Πανεπιστήμια Κρακοβίας και Αλικάντε
msepinosa@telefonica.net

Στην Μαρία Ντούρου Ηλιοπούλου

RESUMEN

«Reminiscencias e influencias de Bizancio en el libro de caballerías *Tirant Lo Blanc*». El presente trabajo analiza las relaciones e influencias del mundo bizantino en la novela *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, compuesta apenas una década después de la caída de Constantinopla pero publicada en 1490. En la novela aparecen elementos históricos de la historia de Bizancio en su relación con Occidente, desde las andanzas de Roger de Flor y la Compañía catalana en ayuda de Bizancio a principios del s. XIV, hasta las relaciones entre Occidente y los últimos emperadores Paleólogos, todo ello trasladado a la figura novelesca de Tirant.

PALABRAS CLAVE: novela caballería, Bizancio, Corona de Aragón, historia medieval.

ABSTRACT

«Reminiscences and influences of Byzantium in the chivalries book *Tirant Lo Blanc*». This paper studies the connections and influences of the Byzantine world in the chivalries book *Tirant Lo Blanc* by Joanot Martorell, written almost a decade after the Fall of Constantinople, but published in 1490. In the novel, historical elements of Byzantium appear to show its connections to West Europe, such as the journey of Roger de Flor and the Catalan Company to help Byzantium in the early 14th century and the diplomatic relations between The West and the last Palaeologue Emperors, among others. All of that is shown into the literary character of Tirant.

KEY WORDS: chivalries book, Byzantium, Crown of Aragon, medieval History.

Το 1490 δημοσιεύεται στη Βαλένθια το ιπποτικό μυθιστόρημα «*Tirant lo Blanch*», του συγγραφέα Joanot Martorell. Παραμένει ακόμα στη μνήμη της Χριστιανοσύνης, και φυσικά στη μνήμη του συγγραφέα μας, ένα από τα πιο θλιβερά συμβάντα της προηγούμενης χιλιετίας: την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας της Ανατολής, της πόλης που αποκαλούνταν «Νέα Ρώμη». Ο συγγραφέας μας είναι ενεργός ακριβώς εκείνη την εποχή. Συγκεκριμένα, στα χρόνια

της απώλειας της Κωνσταντινούπολης, ο Martorell βρίσκεται στην Νάπολη, το αρχηγείο του Αλφόνσου Ε' του Μεγαλόψυχου της Αραγονίας, ως συμμετέχων. Ο συγγραφέας είχε ταξιδέψει προηγουμένως σε πολλά άλλα βασίλεια της Ευρώπης εκείνης της εποχής, τα οποία μετατρέπει μετέπειτα σε σκηνές για το μεγάλο του έργο, αν και δεν ξέρουμε αν ταξίδεψε ή αν γνώριζε από πρώτο χέρι την πραγματικότητα της Ανατολής του 15^{ου} αιώνα, με την παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας¹.

Όπως και αν ήταν, η εξειδικευμένη επιστημονική λογοτεχνία θεωρεί γενικά πως ο συγγραφέας από τη Βαλένθια άρχισε να γράφει το έργο γύρω στο 1460 και το τελείωσε το 1464, καθώς ο θάνατός του χρονολογείται στο 1468².

ΣΚΗΝΙΚΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ TIRANT LO BLANCH

Αν και αναφέραμε ήδη προηγουμένως πως δεν υπάρχουν απόδειξεις ταξιδιών στο βιογραφικό του συγγραφέα, το βέβαιο είναι πως ένα σημαντικό μέρος του έργου του Tirant διαδραματίζεται σε εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όπου ξεχωρίζει η πρωτεύουσά της, η Κωνσταντινούπολη. Για αυτό ο Martorell στρέφεται στις ιστορικές πηγές, αλλά όχι μόνο του πρώτου μισού του 15^{ου} αιώνα, που ο συγγραφέας τις ζει από πρώτο χέρι, αλλά και άλλες παλαιότερες ιστορικές πηγές σχετικά με την ιστορία της Ελλάδας που χρησιμεύουν στο Βαλενθιανό συγγραφέα για να αναδημιουργήσει μια επική αύρα στον κεντρικό πρωταγωνιστή του³.

Η μεγάλη πλειοψηφία των μελετητών του έργου του Martorell δέχεται ότι ο Βαλενθιανός συγγραφέας βασίστηκε στις περιπλανήσεις άλλου ιστορικού προσώπου,

* Η μελέτη αυτή είναι το αποτέλεσμα μιας εκτεταμένης έρευνας που διεξάγεται υπό την Ερευνητική Ομάδα IVITRA (DIGICOTRACAM) με επικεφαλής έδρα το Πανεπιστήμιο του Αλικάντε Ισπανίας, και χρηματοδοτείται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος Prometeo της Κοινότητας της Βαλένθια. Ο Tirant Lo Blanch είναι ένα αριστούργημα της βαλενθιανικής λογοτεχνίας της Αναγέννησης και είναι ένα από τα πιο σημαντικά κεφάλαια των ερευνών και μελετών αυτής της ερευνητικής ομάδας. Πρέπει να ευχαριστήσω ειδικά την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Μαρία Ντουρου-Ηλιοπούλου που μου έδωσε πολύτιμες πληροφορίες και αρκετό υλικό που χρησιμοποίησα για να εμπλουτίσω αυτή τη μελέτη σε σύγκριση με προηγούμενες μου εργασίες για το θέμα.

Ένα σημαντικό μέρος αυτού του έργου, με προσθήκες και βελτιώσεις, διαβάστηκε με την ευκαιρία του Διεθνούς Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών “Νεοελληνικά Ερωτήματα” που πραγματοποιήθηκε στο Πόζναν της Πολωνίας τον Μάιο του 2015.

¹ Η πιο ακριβής ιστορική πηγή είναι η περιήγηση του Pero Tafur της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 1430.

² Για τη βιογραφία, σύνθεση και συγγραφή του Tirant: Marinesco, 1979: 410-414. Riquer, 1990, 1992, συμφωνεί με τον Marinesco και υποστηρίζει το μόνο συγγραφικό έργο από τον Martorell. Επίσης, θα πρέπει να κοιτάζουμε d’Olwer, 1961: σ. 141-142.

³ Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η συμβουλή του Hauf, 2003: 327-357 που εξετάζει τη σχέση μεταξύ λογοτεχνικών κειμένων και ιστορικών γεγονότων της εποχής εκείνης.

που ήταν ενεργό και σε επαφή με την Βυζαντινή Αυτοκρατορία στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, ενάμιση αιώνα πριν τη σύνθεση του *Tirant*. Πρόκειται για τον Roger de Lauria ο de Flor για τους Καταλανούς και Ισπανούς (Ρογήρας ο Ανθηρός τον ονομάζει ο Σταματιάδης στο 19^{οο} αιώνα)⁴, του οποίου τα κατορθώματα υπό τις εντολές των Αλμογαβάρων ή της Καταλανικής Εταιρείας είχαν περιγραφεί ήδη από παλιά⁵. Θα σημειώσουμε τους πιο σημαντικούς από την βυζαντινή πλευρά, Παχυμέρη⁶, Γρηγορά⁷ και Δούνα⁸, αλλά επίσης και τον Χαλκοικονδύλα⁹. Από την Καστεγιάνικη-Αραγονική πλευρά, τα διάσημα χρονικά των Muntaner¹⁰ και Moncada¹¹.

Η δευτερεύουσα λογοτεχνία σχετικά με το θέμα είναι πολύ εκτενής και έχει δημοσιευθεί σε διάφορες γλώσσες. Ο σκοπός μας εδώ είναι να πραγματοποιήσουμε μία σύντομη ιστορική περιλήψη επικεντρώνοντας σε δύο συγκεκριμένες εποχές: η πρώτη στην οποία σχηματίζεται η Μεγάλη Καταλανική Εταιρεία και οι σχέσεις και τα επακόλουθα τους με την Βυζαντινή Αυτοκρατορία, και η δεύτερη, η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και η αντανάκλασή της στο έργο του Martorell.

⁴ Ο Riquer είναι ο πρώτος που θα επανεξετάσει την ομοιότητα μεταξύ του *Tirant* και του Ρογήρα του Ανθηρού. Ωστόσο, ο Marinesco είχε πάντα την άποψη ότι ήταν ο Τρανσυλβανός ιππότης στην υπηρεσία της Ουγγαρίας, J. Hunyadi. Βλ. Marinesco, 1979: 417 κ.ε.

⁵ Η βιβλιογραφία είναι προφανώς πολύ εκτεταμένη, αλλά πρέπει να ξεχωρίσω από όλα τη μεγάλη και θαυμάσια μελέτη του Μάρκος 2003, 23-78, κατά τη γνώμη μου, η καλύτερη περιγραφή του ιστορικού συμφραζομένου και των αντιξοοτήτων της καταλανικής παρουσίας σ' αυτή την εποχή στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Υπάρχουν πολλές αναφορές για τη μεγάλη μελέτη για την εποχή αυτή του Rubio i Lluch, που επανεκδόθηκε το 2001, και μας παρέχει μια πολύ πλήρη βιβλιογραφία του θέματος. Επίσης χρήσιμο είναι η μονογραφία για το θέμα που δημοσιεύθηκε το 1997 στο περιοδικό *L'Avenç*. Δεν είναι λιγότερο σημαντικές οι πολυάριθμες εργασίες αφιερωμένες σε αυτό το θέμα από τον καθηγητή Μορφακίδη, ο πρώτος που διερεύνησε συστηματικά το ζήτημα αυτό το θέμα: Morfakidis-Alcalde, 1983: τομ. II, σ. 183-190, Μορφακίδης, 1981, 1987 και 2002. Σχετικά με άλλες μεταγενέστερες πολιτικές επιπτώσεις της παρουσίας της Καταλονίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία: Bernal, 1998: 6-11. Μια πρώτη προσέγγιση στη σχέση μεταξύ του *Tirant* και του Βυζαντίου: Serrano 2011β: 57-61. Πρέπει επίσης να αναφέρονται ως κλασικά έργα για τη μελέτη του θέματος: Rubio i Lluch, 1886, 1947. Setton, 1948. (Ισπανική έκδοση, Βαριελώνη 1975). Marinesco, 1994.

Η ελληνική βιβλιογραφία για το θέμα αυτό δεν ήταν πολύ μεγάλη αν και στις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί και ξεχωρίζουν ορισμένες μελέτες. Πρώτα απ' όλα αναφέρω το κλασικό έργο του Σταματιάδου, 1869, αναφερόμενο ήδη από τον Rubió. Τα τελευταία χρόνια έχουν ερευνηθεί το θέμα, η Ζαχαριάδου, 1980: 821-838 και 1997: 22-25, σχετικά με Καστιλιάνους, Καταλανούς και Τούρκους. Η μεγαλύτερη και πιο αξιόλογη ερευνητρια σχετικά με την καταλανική παρουσία στο Δουκάτο των Αθηνών και της Αχαΐας (και επίσης με άλλα στοιχεία σαν το εμπόριο με το νησί της Κρήτης, τότε αποικία των Ενετών) είναι η Ντούρου-Ηλιοπούλου που έχει αφιερώσει σημαντικές μελέτες για αυτό το θέμα: 1995, 1997, 2005, 2012α, 2012β και 2013. Βλ. επίσης Maltezou, 2003: 113-128. Πρόσφατα έχει δημοσιευτεί μία έκδοση του ελληνικού μέρους του Χρονικού του Muntaner. Κιορίδης, 2016.

⁶ Paquimeres, 1835.

⁷ Gregoras, 1973.

⁸ Bekker, 1834.

⁹ Calcocondilas, 1922-1927.

¹⁰ Muntaner 1558, 1860.

¹¹ Moncada, 1623.

Ο Ανδρόνικος ο Β' Παλαιολόγος, Αυτοκράτορας του Βυζαντίου στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, έβλεπε με αυξανόμενη ανησυχία την επέκταση των Οθωμανών στο εσωτερικό της Ανατολίας, κυρίως μετά την ήττα στη μάχη του Βαφέως, κοντά στην Νικομήδεια (1302), και από την άλλη ήταν καχύποπτος με την μεγάλη αντιπαλότητα που δεχόταν από τη θάλασσα από την πλευρά των Ενετών¹² και των Γενουατών¹³ που είχαν κατακτήσει ήδη μια μεγάλη παρουσία στο ελληνικό βυζαντινό έδαφος, σαν επίπτωση της τέταρτης Σταυροφορίας και της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης, που συνέβησαν το 1204 και είχαν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης (1204-1261)¹⁴ και την κατάκτηση κάποιων νησιών του Αιγαίου, ξεχωρίζοντας την Κρήτη, από την πλευρά της Βενετίας. Εξαιτίας όλων αυτών, ο Ανδρόνικος ο Β' αποφάσισε να προσλάβει ένα στρατό μισθοφόρων, υπεύθυνος του οποίου ήταν ο Rogerius da Branduzio, περισσότερο γνωστός ως Ρογήρας ο Ανηθρός (Roger de Flor στην ισπανική παράδοση), με έναν ανάμεικτο στρατό, αποτελούμενο μεταξύ άλλων από Καταλανούς, Αραγονέζους και Βαλενθιανούς. Ένας από τους στρατιώτες ήταν ο Ramón Muntaner, ο οποίος θα μας αφήσει τα πιο αληθινά και σημαντικά χρονικά εκείνων των γεγονότων¹⁵.

Η Μεγάλη Καταλανική Εταιρεία ή των Αλμογαβάρων είχε μείνει ειρηνική την χρονιά του 1302 χωρίς δουλειά, μετά την σύναψη ειρήνης της Caltabellotta μεταξύ των βασιλέων της Αραγονίας και της Ανζού¹⁶. Ο Φρειδερίκος ο Ανδρόνικος είδε μια εξαιρετική ευκαιρία να απαλλαχθεί από ένα μεγάλο πρόβλημα και έτσι έστειλε άμεσα ένα πλήθος Αλμογαβάρων προς τα εδάφη του Αυτοκράτορα της Ανατολής. Από την άλλη μεριά, τα στρατεύματα του Αλμογαβαρικού στρατού σχεδόν υποχρεώνονταν να μεταναστεύσουν σε αυτά τα εδάφη καθώς δεν υπήρχαν επιχειρήσεις σε άλλες περιοχές της Λατινικής Αυτοκρατορίας. Έτσι λοιπόν, υπήρξε συνδυασμός συμφέροντος και ανάγκης και ο στόλος έφτασε στο Βυζάντιο το 1303 αφού πραγματοποίησε μία σύντομη στάση στην Πελοπόννησο.

Ο Αυτοκράτορας υποδέχτηκε τον Ρογήρα με ανοιχτές τις αγκάλες, τον φιλοξένησε στο παλάτι των Βλαχερνών και επιπλέον έγινε συγγενής μαζί του χάρη σε έναν γάμο που του έδωσε τον τίτλο του Μεγάλου Δούκα για τον ίδιο και έναν μισθό για τους στρατιώτες της εταιρείας του¹⁷. Η μεγαλοπρέπεια εκείνων των στιγμών αντανακλάται

¹² Δετοράκης, 1990: 163-197. Ντούρου-Ηλιοπούλου, 2012: 37-51.

¹³ Ντούρου-Ηλιοπούλου, 2012: 103-108.

¹⁴ Laiou, 1972. Marcos, 2003: 50-52. Ντούρου-Ηλιοπούλου, 2005: 44-48. Ντούρου-Ηλιοπούλου, 2012: 81-88 και 117-127. Τα περισσότερα άρθρα για το θέμα αυτό της ερευνητριας: Ντούρου-Ηλιοπούλου, 2013β: 307-362, κεφ. xxiv-xxx.

¹⁵ Ο Muntaner έγραψε το περίφημο χρονικό του μεταξύ 1325-1332 και αποτελεί βασική πηγή για να ξέρουμε από πρώτο χέρι τα γεγονότα που μας απασχολούν. Ο Rubio ονόμασε τον Muntaner: "ο Καταλανός Ξενοφών". Για αυτή τη λεπτομέρεια, Muntaner, 1558: κεφ. 99, σ. 845-847.

¹⁶ Ντούρου-Ηλιοπούλου, 2005: σ. 60, υποσημ. 5.

¹⁷ Όταν παντρεύτηκε την Μαρία της Βουλγαρίας, ανιψιά της αδελφής του αυτοκράτορα και του βασιλιά της Βουλγαρίας.

σε έναν πίνακα του 19^{ου} αιώνα που βρίσκεται στην Ισπανική Γερουσία, χάρη στον J. Moreno Carbonero¹⁸.

Οι στρατιωτικές περιπέτειες του Ρογήρα επειτάθηκαν σε ολόκληρο το ανατολικό μέτωπο, κατεκτημένο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία που προκάλεσε πολλές ήττες στην Τουρκική κατά την διετία 1303-1304¹⁹, και το όνομά του άρχισε να αποκτά φήμες επικές και απειλιτικές για κάποιους από τους ευγενείς πρίγκιπες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Όλο αυτό οδήγησε σε μία συνομωσία του ίδιου του συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ' του Παλαιολόγου, ο οποίος διέταξε τη δολοφονία του που διαπράχθηκε από κάποιους Αλανούς μισθοφόρους στην Ανδριανούπολη όσο ο Ρογήρας μαζί με πολλούς από τους πιστούς του στην προαναφερθείσα πόλη εξαπατήθηκε με ένα συμπόσιο (Απρίλιος 1305)²⁰. Η προδοσία τούτη θύμωσε τους Αλμογάβαρες, οι οποίοι, χωρίς καμία πρόθεση να παραδοθούν, παρέμειναν στον βορρά της Ελλάδας, με υπεύθυνο τώρα τον Berenguer de Entença, ο οποίος κατείχε τον τίτλο του Μεγαδούκα, που προηγουμένως κατείχε ο Ρογήρας, και ξεκίνησαν μία σειρά εκδικητικών δράσεων στην περιοχή, που έχει μείνει στην ιστορία με το όνομα «Καταλανική Εκδίκηση», της οποίας ο μαύρος θρύλος έχει μείνει στη μνήμη της ελληνικής λαϊκής φαντασίας μέχρι τις μέρες μας²¹. Εκείνοι οι επιβιώσαντες της Καταλανικής Εταιρείας κατέστρεψαν ότι βρήκαν στο πέρασμά τους κατά τη διάρκεια δύο ετών, νικώντας συνεχώς τα βυζαντινά στρατεύματα με ξεχωριστή σημασία στο μέρος που ονομαζόταν Καλλιπολη, για να εκδικηθούν τον αισχρό θάνατο του αρχηγού τους. Σαν αποτέλεσμα αυτών των στρατιωτικών επιδρομών στα βυζαντινά εδάφη, οι Αλμογάβαρες ίδρυσαν το δουκάτο των Νέων Πατρών στην Θεσσαλία, στο οποίο αργότερα θα ενωνόταν η Αθήνα. Βρισκόταν στα χέρια του βασιλείου της Αραγονίας μέχρι τα τέλη του 14^{ου} αιώνα, με εξαίρεση κάποια εδάφη που κατακτήθηκαν από τη επονομαζόμενη «Εταιρεία των Ναβαρραίων»²², και η ανάμνησή του μένει ζωντανή μέχρι τις μέρες μας²³.

¹⁸ Ευχαριστώ θερμά τον τέως γερουσιαστή της επαρχίας Αλικάντε κύριο Julio de España που με φιλοξένησε και οδήγησε στη Γερουσία της Ισπανίας (Μαδρίτη) αρκετές φορές και χάρη σ' αυτόν μπόρεσα να κοιτάξω επί τόπου τον πίνακα. Ο πίνακας βρίσκεται στη Γερουσία στη Μαδρίτη και αντανακλά την θριαμβευτική είσοδο του Ρογήρα του Αθηρού, που φέρνει τα νέα διακηρυκτικά τους παρ-αχωρημένα από τον αυτοκράτορα, μπροστά στο θρόνο του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης του Ανδρόνικου του Β', ο οποίος σκύβει το κεφάλι γενναιοκάρδως σε μεγάλη προσκύνηση για το νέο του σύμμαχο και συγγενή και του γιου του του Μιχαήλ, ο οποίο αργότερα θα διατάξει τη δολοφονία του. Στο βάθος φαίνεται η Αγία Σοφία Βλ. Reyero 1998: 286-288.

¹⁹ Σταματιάδου, 1869: Γ', 41-55.

²⁰ Πραγματοποιήσαμε μια σύγκριση των ελληνικών ιστορικών πηγών της εποχής, του Παχυμέρη και του Γρηγορά που συνδέονται με το χρονικό του Muntaner.

²¹ Σταματιάδου, 1869: Α', 18-21.

²² Rubió i Lluch, 1886.

²³ Rubió i Lluch, 1888. Ayensa, 1997: 56-58.

Αυτά είναι περιληπτικά τα γεγονότα που μας κληροδότησαν οι πιο σημαντικές ιστορικές πηγές που συμβουλευτήκαμε για το πρώτο από τα ιστορικά θέματα στα οποία βασίζεται ο Βαλενθιανός συγγραφέας για τη σύνθεση του έργου του. Δεν είναι όμως οι μοναδικές, και όπως θα δούμε στην συνέχεια, ο Martorell περνάει από μία χρονολογική περίοδο, που συνήθως είναι σύγχρονη της δικής του ζωής, σε άλλη, ανάλογα με το λογοτεχνικό του συμφέρον προκειμένου να δημιουργήσει σιγά σιγά τη θρυλική φιγούρα του Tirant.

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ TIRANT ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ας δούμε τώρα ποια είναι η αντανάκλαση αυτών των ιστορικών γεγονότων στην λογοτεχνική φιγούρα του ήρωά μας, τον Tirant. Παρατηρούμε αμέσως πως είναι δυνατό να ανακαλύψουμε ομοιότητες με το ιστορικό πρόσωπο που έζησε ενάμιση αιώνα πριν τη σύνθεση του έργου τούτου²⁴. Ο περίπλους του Tirant τον πηγαινει από την Αγγλία και τη Γαλλία, που τα είχε επισκεφθεί ο ίδιος ο συγγραφέας, μέχρι μέρη περισσότερο νότια. Αρχικά, στο βασίλειο της Σικελίας²⁵ —όπου ας θυμηθούμε ότι ο Ρογήρας είχε ξεκινήσει το στρατιωτικό του περίπλου όταν άρχισε να τελεί υπό τις εντολές του Φρειδερίκου του Β'—. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα αποσπάσματα του έργου επικεντρώνεται στην πολιορκία της Ρόδου, όπου ο Tirant έφτασε για να αναμετρηθεί με τους Γενοβέζους που τότε είχαν συμμαχήσει με το σουλτάνο του Καΐρου²⁶.

Η επιρροή και τα συμφέροντα του Στέμματος της Αραγωνίας στο νησί είναι πολύ γνωστά εξαιτίας του «Τάγματος του Ξενώνα» και επιπλέον συμπίπτουν χρονικά με την άφιξη του Ρογήρα του Ανθηρού στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Και τα δύο γεγονότα χρονολογούνται στις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα²⁷. Εκεί λαμβάνει χώρα στο μυθιστόρημα η πολιορκία και τελική νίκη κατά των Γενοβέζων που κατακτούν το φρούριο, σύμμαχοι με τον σουλτάνο του Καΐρου²⁸. Σε αυτήν την περίπτωση ο Βαλενθιανός συγγραφέας ανακατασκευάζει την αληθινή πολιορκία της Ρόδου, στην οποία ο στόλος των Μαμελούκων σώζεται από τις βουργουνδικές, καταλανικές και

²⁴ Παρακολούθησε τις θεωρίες, του Riquer μεταξύ άλλων. Βλέπετε τις υποσημειώσεις 2 και 3 της παρούσας μελέτης.

²⁵ Θα παραθέσω από τώρα όλες τις αναφορές του έργου από την κανονική έκδοση του Hauf, 2005. Εδώ, κεφ. 98-104 και 104-109.

²⁶ Hauf 2005, κεφ. 98-100, 104-109.

²⁷ Durán i Duelt, 2009, 97-112.

²⁸ Το νησί ανήκε στον Φρειδερίκο τον Β' σε φεουδαρχική την εποχή που ο Ρογήρας ήταν υπό τις διαταγές του. Βενετοί και Γενουάτες την κατέλαβαν για λίγο χρόνο μέχρι που η Ρόδος ήρθε κάτω από την κηδεμονία των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη το 1306.

βαλενθιανές δυνάμεις²⁹ υπό τις εντολές του Βουργουνδού αρχηγού Geoffroy de Thoisy³⁰, άλλο ένα από τα ιστορικά πρόσωπα που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να ορίσει τον ήρωά του. Έτσι ο Martorell τροφοδοτεί με την υπερβολή του στο μυθιστόρημά του την εχθρότητα που υπήρχε εκείνη την εποχή εναντίον των Γενοβέζων.

Μετά την μεγάλη επιτυχία της εκστρατείας στο νησί της Ρόδου³¹, ο ήρωάς μας ο Tirant συνεχίζει το ταξίδι του και περνά –όπως ήταν αναγκαστικό για οποιονδήποτε χριστιανό της εποχής– από την Ιερουσαλήμ. Ας θυμηθούμε πως ο Ρογήρος υπήρξε για ένα διάστημα Ιππότης του Ναού. Από εκεί συνεχίζει το ταξίδι του που τον οδηγεί στην Αλεξάνδρεια, την Τρίπολη και την Τυνησία, που πέφτουν τελικά στα χέρια του η μία μετά την άλλη. Έχοντας φτάσει μέχρι εκείνο το σημείο, τα κατορθώματα του Tirant τον κάνουν να ξεκινήσει το ταξίδι της επιστροφής ακολουθώντας την ίδια διαδρομή από την αντίθετη κατεύθυνση, με σκοπό να ξεκινήσει την μεγαλύτερη επιχείρηση για την οποία θα τον θυμούνται στους επόμενους αιώνες: τη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης.

ΗΧΩ ΤΗΣ ΑΛΩΣΗΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ (1453) ΣΤΟ TIRANT LO BLANCH

Όταν ο Martorell γράφει το μεγάλο του έργο ολόκληρη η Χριστιανοσύνη είναι βυθισμένη σε μια μεγάλη θλίψη. Πριν λίγα χρόνια η Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα πρώτα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και έπειτα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας της Ανατολής για περισσότερο από μία χιλιετία, με εξαίρεση την σύντομη περίοδο της λατινικής κυριαρχίας της Αυτοκρατορίας, έπεσε τελικά στα χέρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βάζοντας τέλος με αυτόν τον τρόπο στην ιστορία της χριστιανικής Πόλης, που ιδρύθηκε από τον Μέγα Κωνσταντίνο το 330 μ.Χ.

Στην τελευταία δεκαετία του 14^{ου} αιώνα η οθωμανική αυτοκρατορία αρχίζει να εξασκει μία μεγάλη στρατιωτική πίεση και ξεκινούν οι διαδοχικές περιτειχίσεις της πρωτεύουσας του Βυζαντίου, που έμεινε πρακτικά απομονωμένη από εκείνη την στιγμή. Όμως, το επιτήδειο πολιτικό όραμα του Ιωάννου του Η' Παλαιολόγου κατά την διάρκεια εκείνων των ετών, που προωθούσε απελπισμένα μία συμμαχία με τις δυτικές δυνάμεις μετά την ενωτική σύνοδο της Φερράρα-Φλωρεντίας (1438-1439)³², όπου ο Αυτοκράτορας του Βυζαντίου συμφωνεί την ένωση με την καθολική εκκλησία,

²⁹ Δυνάμεις απεσταλμένες και πληρωμένες από τον Δούκα της Βουργουνδίας, του οποίου ο Βαλενθιανός συγγραφέας παραλείπει αναφορά στο έργο του, σε ένα απόσπασμα της σκοτεινής ερμηνείας. Πρέπει να θυμηθούμε ότι στο μυθιστόρημα ο Δούκας πέφτει θύμα από το σπαθί του ίδιου του Tirant.

³⁰ Φαίνεται ότι ο Martorell είχε άμεσες αναφορές κάποιων χριστιανών μαχητών που πολέμησαν στην περιοχή. Πρέπει να συμβουλευτούμε τον Ferrer, 1989 και προφανώς το χρονικό του Muntaner. Σε αυτό το πλαίσιο, Riquer, 1990, 1992. Marinesco, 1953-1954: 137-203, ειδικά σ. 139-156 και Marinesco, 1956: 287-305.

³¹ Η εκστρατεία της Ρόδου έγινε το 1444. Hauf, 2003: 345-354.

³² Marinesco, 1957: 1, 23-35. Marcos, 2003: 79-80.

καθώς και τυχαίοι ευνοϊκοί παράγοντες οφειλόμενοι στις εσωτερικές διαφωνίες των Οθωμανών και την εισβολή του μεγάλου Μογγόλου Ταμερλάνου από την Ανατολή, βοήθησαν ώστε η πρωτεύουσα του Βυζαντίου να αντέξει για περισσότερο από πενήντα ακόμα χρόνια του 15^{ου} αιώνα τις απόπειρες των Τούρκων. Διασώζονται από εκείνη την εποχή ιστορικά χρονικά που μας διηγούνται στρατιωτικά συμβάντα σχετικά με πολιορκίες Τούρκων στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου. Ειδικότερα, πρέπει να τονίσουμε το χρονικό του Ιωάννη Κανανού³³. Όταν ο σήμερα πασιγνωστός ταξιδιώτης από την Φλωρεντία περνάει από την Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, η περιγραφή του για την Πόλη αντικατοπτρίζει σε όλη της την έκταση και με ξεκάθαρο τρόπο την παρακμή της πρωτεύουσας, και συνεπώς, της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας³⁴.

Ο Ιωάννης ο Η' πέθανε τον Οκτώβριο του 1448 και τον διαδέχθηκε στο θρόνο ο αδερφός του Κωνσταντίνος ο ΙΑ' Παλαιολόγος. Βέβαια, στην οθωμανική πλευρά, είχε ανέβει στην εξουσία το 1451 ο Μωάμεθ ο Β', γιος του Μουράτ του Α' που είχε αποτύχει στις προηγούμενες του απόπειρες. Την άνοιξη του 1453 άρχισε η καθοριστική επίθεση που διήρκεσε σχεδόν δύο μήνες. Η ανισότητα στον αριθμό των στρατιωτών ήταν ξεκάθαρα υπέρ των Τούρκων, των οποίων ο στρατός ήταν δέκα φορές μεγαλύτερος από το βυζαντινό στρατό. Ο Αυτοκράτορας του Βυζαντίου δεν έλαβε την αναμενόμενη βοήθεια από τις δυτικές δυνάμεις, κάτι που συνετέλεσε στη γενική απογοήτευση των Χριστιανών. Μόνο ο Γενοβέζος G. Giustiniani έφτιαξε στρατό για να βοηθήσει τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου, αλλά η τύχη δεν ήταν με το μέρος τους. Στο τέλος του Μαΐου του 1453 ο Μωχάμετ ο Β' πραγματοποίησε τη θριαμβευτική του είσοδο από την πόρτα της Ανδριανούπολης, παύοντας έτσι για πάντα τις χριστιανικές προσευχές στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας. Η τύχη των εντολοδόχων που υπερασπιζόνταν το υπόλοιπο της αυτοκρατορίας ήταν παρόμοια. Ο Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος, ο οποίος είχε τη μεγάλη ατυχία να είναι αυτός που θα έχανε την πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, πέθανε στην μάχη και αποκεφαλίστηκε³⁵, όσο και ο Giustiniani έπεσε θύμα των πληγών του πολέμου στο νησί της Χίου³⁶. Έσβησε με αυτόν τον τρόπο η ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και του Ελληνισμού³⁷ και ξεκινούσε ένας θρήνος που θα είχε μία τεράστια «ηχώ» στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, συμπεριλαμβανομένης και της ισπανικής, από την στιγμή της Άλωσης μέχρι και τις μέρες μας³⁸.

³³ Cuomo 2016, έκδοση αναφοράς του χρονικού του Κανανού. Έχω αφιερώσει ορισμένες μελέτες περί αυτού του θέματος. Serrano, 2007: I, 323-334. Serrano, 2011a: III, 145-151. Μια ισπανική μετάφραση του κειμένου με υποσημειώσεις, Serrano, 2013: 521-542.

³⁴ *Liber Insularum Archipelagi*, 1824: σ. 121 (κεφ. 65).

³⁵ Nicol, 1992. Legrand, 1874: 48, σ. 74-76.

³⁶ Roccatagliata, 1978: 386.

³⁷ Η βιβλιογραφία του θέματος είναι απολύτως ακατανόητη σε μια τέτοια συνοπτική εργασία. Ο αναγνώστης θα πρέπει να κοιτάξει τη γενική βιβλιογραφία στο τέλος της μελέτης μας.

³⁸ Ένα καλό παράδειγμα αποτελεί η μελέτη του Riquer, 1997. Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το είδος των «Θρήνων» μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Θα πρέπει μελετηθεί το θέμα αυτό στο García-Fernández (επιμ.), 2003. Η επίδραση στον τομέα των ισπανικών γραμμάτων στον Díaz-Mas, 2003: 317-349.

Ας προσπαθήσουμε να τοποθετήσουμε στο έργο *Tirant* τα ιστορικά στοιχεία που περιγράφησαν προηγουμένως. Δε χωράει αμφιβολία ότι ο Martorell είναι ενήμερος για τα τελευταία ιστορικά γεγονότα και παίζει με έντεχνο τρόπο εναλλάσσοντας τις εποχές σαν να επρόκειτο για μία ιστορία κινηματογραφική της οποίας η διήγηση γίνεται προς τα πίσω. Και έτσι, ο Ρογήρας ο Ανθηρός στο ρόλο του *Tirant* κάνει ένα άλμα ενάμιση αιώνα στο χρόνο και τώρα τον συναντάμε να βοηθά τα στρατεύματα του Βυζαντινού βασιλιά με την πρόθεση να ξανακατακτήσει την Κωνσταντινούπολη για τη Χριστιανοσύνη, όπως ο αληθινός Ρογήρας είχε κάμει ενάμιση αιώνα πριν, όταν ανέκτησε διάφορες ζώνες της ανατολής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας για τον Ανδρόνικο τον Β'.

Αυτό το σενάριο καταλαμβάνει ένα κεντρικό ρόλο στην διήγηση και αποτελεί το καθοριστικό γεγονός στην ζωή του *Tirant*, γιατί εκεί θα ζήσει τις μεγαλύτερες του δόξες και θα φτάσει μέχρι το γάμο³⁹. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, δεν είναι ασήμαντο ότι ο Martorell τοποθετεί την δράση του μυθιστορηματός του στο 1450, δηλαδή, τρία χρόνια πριν από την Πτώση, σε μία εποχή τεταμένης ηρεμίας, πριν την καθοριστική πολιορκία και την πτώση της Πόλης.

Ο Βαλενθιανός συγγραφέας, όπως σε ολόκληρο το έργο του, συνεχίζει να παίζει με την λογοτεχνική τέχνη της ανάμειξης στοιχείων αληθινών με άλλα φανταστικά ή διαστρεβλώνει λίγο την πραγματικότητα, κάτι που εξυπηρετεί την δική του κριτική άποψη επί της κατάστασης. Ήδη από την αρχή ο Martorell μας παρουσιάζει τον αυτοκράτορα ως κάτοχο της Ελληνικής Αυτοκρατορίας:

Nós, Frederich, per la divinal gràcia emperador de l'Imperi Grech e de Constantinoble...⁴⁰

Όταν ανταποκρίνεται στην έκκληση βοήθειας του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, αμέσως ερωτεύεται την κόρη του αυτοκράτορα, την Καρμεσίνα, αλλά την ευγενή τη διεκδικούν δυστυχώς επίσης και ο καιρός φήμης δούκας της Μακεδονίας καθώς και ο δούκας του Πέρα⁴¹. Όταν η πριγκίπισσα Καρμεσίνα εμφανίζεται στην σκηνή είναι δεκατεσσάρων ετών, όπως η ξαδέρφη της Στεφανία. Με τον ίδιο τρόπο, όταν ο Ρογήρας, στις πρώτες του στρατιωτικές εκστρατείες, νικά τους Γενοβέζους και τους Τούρκους στην Μικρά Ασία και τους Σκύθες στην Μαύρη Θάλασσα, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Β' του δίνει το χέρι της ανηψιάς του Μαρίας, που έχει τότε την ίδια ηλικία με την φανταστική πριγκίπισσα του μυθιστορηματός μας.

³⁹ Hauf, 2005: 115-216; 414-487.

⁴⁰ Hauf, 2005: 115, 1-2.

⁴¹ Και οι δυο φανταστικοί χαρακτήρες αποτελούν, νομίζω, σε πολύ διαφορετικές καταστάσεις συγκρίσιμες με ιστορικά γεγονότα. Η Πέρα βρίσκεται απέναντι από την πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη, απέναντι από τον Χρυσόν Κέρας. Όσο για τον Δούκα της Μακεδονίας και την τόσο αρνητική περιγραφή κατά τη διάρκεια του έργου, μας θυμίζει πως η Καταλανική Εταιρεία -χωρίς τον Ρογήρα πια- άρχισε ακριβώς εκστρατείες εκδίχησης στα εδάφη της Μακεδονίας και Θράκης, ιστορικά πλαινές με την περιοχή της Κωνσταντινούπολης.

Ο μεγάλος εχθρός, ο Τούρκος εισβολέας, μαζί με το Σουλτάνο της Αιγύπτου, αντικατοπτρίζονται ήδη από την αρχή με μεγάλες δόσεις ρεαλισμού και σιληρότητας⁴². Και μαζί με αυτούς, δεν πρέπει να ξεχάσουμε αυτή την λεπτομέρεια, εμφανίζονται και πάλι οι Γενοβέζοι προδότες.

Διαπιστώνεται ότι ο Martorell γνωρίζει πολύ καλά την πρόσφατη ιστορία της Ευρώπης και αυτό του επιτρέπει να επεξεργαστεί μία ιστορία στην οποία παίζει με την ανθρωπωνυμία όπως επιθυμεί, σε κάποιες περιπτώσεις με εμφανή χαρά. Έτσι μετατρέπει τον Κωνσταντίνο τον Παλαιολόγο σε Frederich, το Σουλτάνο της Αιγύπτου σε Armini ή Baralinda, ανάλογα με το απόσπασμα, και την Ελληνίδα πριγκίπισσα σε Καρμεσίνα, χωρίς καμία σχέση με κάποια ελληνική ονομασία. Όσον αφορά τον αληθινό παράγοντα του τέλους της Αυτοκρατορίας, τον Τούρκο, που στο έργο του Martorell φαίνεται δευτερεύων σε σχέση με τον προηγούμενο, ο Βαλενθιανός συγγραφέας δεν μας προσφέρει στοιχεία για να τον συνδέσουμε άμεσα με κάποιον από τους δύο Τούρκους που πολιορκήσαν την πόλη της Κωνσταντινούπολης⁴³. Όμως μας προσθέτει ένα στοιχείο φανταστικό που έχει μία προφανή πολιτική απόκλιση: παρουσιάζει τη στρατιωτική ειστράτεια του Tirant ενάντια στον Τούρκο όχι σαν μια ανακατάληψη – κάτι που θα ήταν το πιο λογικό από ιστορικής απόψεως – αλλά σαν μια μάχη για να αποφευχθεί η άλωση της Κωνσταντινούπολης⁴⁴. Έτσι δε θέλει να αναμειχθεί σε ταραγμένα κοντινά πολιτικά νερά, και επιπλέον, του επιτρέπεται να αποφύγει την προαναφερθείσα γενική αίσθηση, ότι οι Βυζαντινοί είχαν μείνει ορφανοί από την δυτική βοήθεια την καθοριστική στιγμή.

Ο επίλογος του έργου συμβαίνει όταν ο ήρωάς μας μπαίνει με θριαμβευτικό τρόπο στην Κωνσταντινούπολη σέρνοντας έναν μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων και καταφέρνοντας με αυτόν τον τρόπο τον διπλό σκοπό της συμφωνίας σε ένα πρόγραμμα που ήδη είχε ειφράσει με κατηγορηματικό τρόπο⁴⁵: να αποκτήσει το χέρι της αγαπημένης του Καρμεσίνας και σε αναγνώριση των κατορθωμάτων του να ονομαστεί Καίσαρ της Ελληνικής Αυτοκρατορίας⁴⁶, όπως και ο Ρογήρος ο Ανθηρός, ενάμιση αιώνα πριν, μετά την μεγάλη του νίκη εναντίον ενός τουρκικού στρατού που ήταν τετραπλάσιος σε αριθμό από τα στρατεύματα των Αλμογαβάρων. Αποκτά το χέρι της κόρης του βασιλιά της Βουλγαρίας και ονομάζεται Μέγας Δούκας από το Βυζαντινό Αυτοκράτορα.

Με έντεχνο τρόπο ο Martorell φαντάζεται και αναδημιουργεί το Βαλενθιανό μας ήρωα σαν το μεγάλο θριαμβευτή καπετάνιο⁴⁷ – που αιώνες αργότερα θα απεικονιζόταν στο διάσημο πίνακα του Romero Carbonero στην Μαδρίτη, να λαμβάνει τιμές και τον υπέρμετρο έπαινο του βυζαντινού αυτοκράτορα – και τον παραλληλίζει με εκείνον

⁴² Hauf, 2005: 115, 5-6.

⁴³ Riquer, 1992: 126-133.

⁴⁴ Espadaler, 1995: 59-74.

⁴⁵ Hauf, 2005: κεφ. 161, σ. 700, υποσημ. 34.

⁴⁶ Hauf, 2005: 452-453.

⁴⁷ Hauf, 2005: 453, σ. 1453.

που λίγους αιώνες νωρίτερα είχε πράγματι ξεχωρίσει στις ανατολικές περιοχές του Χριστιανισμού υπό τις εντολές του καθολικού βασιλιά σε άμυνα των χριστιανών ενάντια στον άπιστο Τούρκο. Η Κωνσταντινούπολη χάθηκε στην πραγματικότητα, αλλά σίγουρα η λαϊκή φαντασία και η λογοτεχνική φιγούρα του Τίραντ θα αντιπροσώπευε τότε μία λογοτεχνική πρόταση –φορτωμένη με μεγάλο πολιτικό βάρος– για την ανάκτηση αυτού του μεγάλου κομματιού της ιστορίας της Χριστιανοσύνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AYENSA, E. (1997): “El record dels catalans en el folklore grec”, *L’Avenç [Els Catalans a Grècia]* 213: 56-58, Barcelona.
- BARBARO, N. (1856): *Giornale dell’ assedio di Constantinopoli*, E. CORNET (επιμ.), Tendler & Comp., Viena.
- BEKKER, I. (1834): *C.S.H.B.*, Druckerei Weber, Bonn.
- BERNAL, J. M. (1998): “Els catalans a Orient: la configuració d’ un mite nacional”, *L’Avenç* 221: 6-11.
- BUONDELMONTI, C. (1824): *Liber Insularum Archipelagi*, L. DE SINNER (επιμ.), Druckerei Gustav Reimer, Leipzig & Berlin.
- CALCOCONDILAS, L. (1922-1927): *Historiarum demonstrationes*, II vols., Jeno DARKÓ (επιμ.), Academia Litterarum Hungarica, Budapest.
- CUOMO, A. M. (ed.). (2016): *Ioannis Canani de Constantinopolitana obsidione relatio. A Critical Edition, with English Translation, Introduction, and Notes of John Kananos’ Account of the Siege of Constantinople in 1422*, Byzantinisches Archiv 30, De Gruyter, Boston/Berlin.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Θ. (1990): *Ιστορία της Κρήτης*, Ιράκλειο.
- DÍAZ-MAS, P. (2003): “El eco de la caída de Constantinopla en las literaturas hispánicas”, P. BÁDENAS - I, PÉREZ (επιμ.), *Constantinopla 1453. Mitos y realidades*, C.S.I.C., Madrid, 317-349.
- D’OLWER, L. N. (1961): “Tirant lo Blanc: examen de algunas cuestiones”, *Nueva Revista de Filología Hispánica* xv: 141-142.
- (1974): *L’expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, Proa, Barcelona.
- DOUROU-ELIOPOULOU, M. (1997): “El Ducat d’Atenes i el Principat d’Acaia (1311-1388)”, *L’Avenç [Els Catalans a Grècia]* 213: 52-55, Barcelona.
- [ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΥΛΟΥ, Μ.] (1995): “Η Καταλάνικη Παρουσία στην Κρήτη τον 14^ο αιώνα”, Ν. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΙΑΝΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ’ Διεθνές Κρητολογικό Συνεδρίου*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, Β/2: 587-591.
- (1997): “Οι Δυτικοί στη Βενετοκρατούμενη Ρωμανία (Κρήτη, Μεθώνη, Κορώνη) από το 1261 ως το 1386. Γενική επισκόπηση”, *Θησαυρήματα* 27: 37-64.
- (2005): *Το Φράγκικο Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432)*. *Ιστορία, Οργάνωση, Κοινωνία*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- (2012α): “Αραγωνίοι και Καταλανοί. Τα καταλανικά δουκάτα των Αθηνών και των Νέων Πατρών”, Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΥΛΟΥ (επιμ.), *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι σταυροφορικές ηγemonίες στη Ρωμανία (13ος-15ος αιώνες)*. *Πολιτικές και θεσμικές πραγματικότητες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου - Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 117-129.
- (2012β): “Οι Καταλανοί του Δουκάτου των Αθηνών και οι σχέσεις τους με τους Φράγκους τον 14^ο αιώνα”, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΘΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Η Καταλανο-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα, 7-22.
- (2013): *Οι Δυτικοί στη Ρωμανία (13ος-15ος ΑΙΩΝΑΣ)*. *Μία Ερευνητική Προσέγγιση*, Κοράλι, Αθήνα.

- DURÁN I DUELT, D. (2002): “Tension et équilibre dans les petites communautés d’Occidentaux à Constantinople: l’exemple des Catalans au xve siècle”, M. BALLARD, A. DUCCELLIER (επιμ.), *Migrations et diasporas méditerranéennes (x^e-xve siècles)*, Paris, 97-102.
- (2009): “Presencia Hispánica en Rodas. A propósito del Albergue de la Lengua Española”, *MRAMEGH* 19: 97-112.
- ESPADALER, A. M. (1995): “Piezas para construir *Tirant*”, J. PAREDES NÚÑEZ (επιμ.), *Estudios sobre el ‘Tirant lo Blanc’*, Universidad de Granada, 59-74.
- FERRER, F. (1989): *Romans de la armada del Soldá contra Rodas*, J. AUFERIL (επιμ.), Barcino, Barcelona.
- FERRER I MALLOL, M. (επιμ.) (2003): *Els catalans a la Mediterrània oriental a l’edat mitjana*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona.
- GIUNTA, F. (1959): *Aragonesi e Catalani nel Mediterraneo*, Palermo [t. 1, 159-192].
- GREGORAS, N. (1973): *Rhomiäische Geschichte*. J. L. VAN DIETEN (επιμ.), Anton Hiesermann Verlag, Stuttgart.
- HAUF, A. (2003): “Historia versus literatura: Apunts sobre Rodas, Grècia i l’Orient en textos catalans medievals”, FERRER I MALLOL, M. (επιμ.), *Els catalans a la Mediterrània oriental a l’edat mitjana*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 327-357.
- (επιμ.) (2005): *Tirant Lo Blanch*. Εκδ. Tirant lo Blanch, Valencia.
- ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΘΕΡΠΑΝΤΕΣ (2012): *Η Καταλανο-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα.
- JACOBY, D. (1996): “La «Compagnie Catalane» et l’état catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire”, *Journal de Savants* 2.2: 78-103.
- (1997): “L’estat català a Grècia: Evolució interna”, *L’Avenç [Els Catalans a Grècia]* 213: 18-21.
- (2003): “L’état catalán en Grèce: société et institutions politiques”, FERRER I MALLOL, M. (επιμ.), *Els catalans a la Mediterrània oriental a l’edat mitjana*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 79-102.
- JIMÉNEZ DE LA ESPADA, M. (1874): *Pedro Tafur, Andanças e viajes de Pedro Tafur por diversas partes del mundo avido (1435-1439)*, Imprenta M. Ginesta, Madrid.
- ΚΙΟΡΙΔΗΣ, Ι. (2016): *Ραμον Μουντανερ. Το ελληνικό τμήμα του Χρονοζώ. Ramon Muntaner. La secció grega de la Crònica*, με συνεργασία των Ε. FERRER, J. J. POMER & J. REDONDO, Ed. Rhemata.
- L’AVENÇ (1997): *L’Avenç. Revista de història i cultura*, αριθ. 213: *Els catalans a Grècia*, Barcelona.
- LAIU, A. (1972): *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II. 1282-1328*, Cambridge, Massachusetts.
- LEGRAND, E. (1874): *Recueil de chansons populaires grecques*, Collection de monuments pour servir à l’étude de la langue néo-hellénique, Maisonneuve & Coe, Paris [Nouvelle Série, 1, 48, 74-76].
- MALTEZOU, CH. (2003): “Attività catalana in Creta (xiv sec.)”, FERRER I MALLOL, M. (επιμ.), *Els catalans a la Mediterrània oriental a l’edat mitjana*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 113-128.
- MARCOS, E. (1996): *Die Byzantinisch-Katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I. von Katalonien-Aragon*, Institut für Byzantinistik, Neugriechische Philologie und Kunstgeschichte der Ludwig-Maximilians Universität, Miscellanea Byzantina Monacensia 37.
- (1997): “La compañía Catalana i Bizanci”, *L’Avenç [Els Catalans a Grècia]* 213: 12-17.
- (2003): “Els catalans i l’Imperi bizantí”, FERRER I MALLOL, M. (επιμ.), *Els catalans a la Mediterrània oriental a l’edat mitjana*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 23-78.
- MARINESCO, C. (1953-1954): “Du Nouveau sur *Tirant Lo Blanch*”, *Estudis Romànics* iv: 137-203.
- (1956): “Nuevas notas sobre «Tirant Lo Blanch»”, *BRAH* CXXXVIII: 287-305 [= 1953-1954].

- (1957): “Deux Empereurs byzantins en Occident : Manuel II et Jean VIII Paléologue”, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 101-1: 23-35.
- (1979): “Nouvelles recherches sur le *Tirant lo Blanc*”, *Estudis Universitaris Catalans* XIII: 410-414.
- (1994): *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- MONCADA, F. DE (1623): *Expedición de catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*, Espasa Calpe, Madrid.
- [ΜΟΝΚΑΔΑ, Φ. ΝΤΕ] (1984): *Εκστρατεία των Καταλωνών και Αραγονέζων κατά Τούρκων και Ελλήνων*, Ι. ΙΑΤΡΙΔΗ (επιμ.), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.
- MORFAKIDIS, M. (1981): “Los catalanes en Grecia en la obra de Nicéforo Gregorás”, *Cuadernos de Estudios Medievales* VI-VII: 155-178.
- (1987): “La presencia catalana en Grecia: relaciones entre griegos y catalanes según las fuentes”, *Erytheia* 8.2: 217-231.
- [ΜΟΡΦΑΚΙΔΗΣ, Μ.] (2002): “Οι Καταλώνοι στον ελληνικό νησιωτικό χώρο τον ΙΔ' αιώνα”, *Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- MORFAKIDIS, M. - ALCALDE, C. (1983): “La ‘Crónica de Galaxeidion’. Aportación a la bibliografía sobre la dominación catalana en Grecia, Unidad y pluralidad en el mundo antiguo”, *Unidad y pluralidad en el mundo antiguo. Actas del VI Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, vol. II, 183-190.
- MUNTANER, R. (1558): *Chronica o descripció dels jets e hazanyes del inclyt Rey Don Jaume Primer, Rey d'Aragó, de Mallorques e de Valencia, Compte de Barcelona e de Muntpeller, e de molts de sos descendents*, Imprenta Viuda de Joan Mey Flandro, Valencia.
- [ΜΟΥΝΤΑΝΕ, Ρ.] (2014): *Η εκστρατεία των Καταλωνών στην Ανατολή* [Ν. ΠΡΑΤΣΙΝΗΣ: Μετάφραση, Πρόλογος, Εισαγωγή, Σχόλια], Στοχαστής, Αθήνα.
- NICOL D. M. (1992): *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge University Press.
- OSTASZ, W. (2007): “Kompania Katalońska a idea wskrzeszenia Cesartswa Łacińskiego i Krucjatowe Projekty lat 1302-1305”, *Studenckie Zeszyty Historyczne. Kola Naukowego Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego* 11: 15-32.
- (2009): *Śródziemnomorska kariera Rogera de Flor do roku 1303* [Praca magisterska] Kraków.
- (2011): “Roger de Flor’s Campaign of 1304 in Western Anatolia: A Reinterpretation”, in *Between Constantines: Representations and Manifestations of an Empire*, Oxford Byzantine Society International Graduate Conference 2011 (University of Oxford, 4-5 March 2011).
- PAQUIMERES, J. (1835): *De Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII*, I. BEKKER (επιμ.), v. 1-2, (s.e.) Bonn.
- PERTUSI, A. (ed.) (1976): *La Caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, Fondazione Lorenzo Valla, Verona.
- REYERO, C. (1998): *El Arte en el Senado*, Senado, Madrid [286-288].
- RIQUER, M. DE, (1990): *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Quaderns Crema, Valencia.
- (1992): *Tirant lo Blanch, novela de historia y ficción*, Sirmio, Barcelona.
- ROCCATAGLIATA, A. (1978): “Da Bisanzio a Chio nel 1453”, *Miscellanea di Storia italiana e mediterranea per Nino Lamboglia, Collana storica di Fonti e Studi* 23: 383-408, Istituto di paleografia e storia medievale, Università di Genova [σ. 386].
- RUBIÓ I LLUCH, A. (1886): *Los Navarros en Grecia y el Ducado catalán de Atenas en la época de su invasión*, Imprenta de Jaime Jepsús, Barcelona.

- (1888): *La expedición y dominación de los Catalanes en Oriente juzgadas por los griegos*, 12-13 febrero, Real Academia de las Buenas Letras, Barcelona.
- (1919): “Setge i conquesta de l’Acropolis d’Atenes per Rainer Acciajuoli (1387-1388)”, *Miscel·lànies Crexells*: 191-204, Barcelona.
- (1947 [2001]): *Diplomatari de l’Orient Català (1301-1409). Col·lecció de documents per a la història de l’expedició catalana a Orient i dels ducats d’Atenes i Neopatria*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona.
- RUNCIMAN, S. (1965): *The Fall of Constantinople, 1453*, Cambridge University Press.
- ΣΑΘΑΣ, Κ. (1865 [1914]): *Το χρονικό του Γαλαξειδίου*, Αθήνα.
- SCHLUMBERGER, G. L. (1902): *Expédition des “Almugavares” ou routiers Catalans en Orient de l’an 1302 à l’an 1311*, Plon, Paris.
- SERRANO, M. (2007): “Testimonios occidentales y griegos previos a la Caída: C. Buodelmonti y I. Kananós”, E. MOTOS - M. MORFAKIDIS (επιμ.), *Constantinopla. 550 años de su caída*, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, Granada, t. I, 323-334.
- (2011α): “Continuidad e Innovación en Bizancio: La crónica de I. Kananós”, *Actas del XII Congreso Español de Estudios Clásicos*, S.E.E.C., Madrid, vol. III, 145-151.
- (2011β): “Elements històrics de l’Imperi Bizantí en el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell”, V. MARTINES (επιμ.), *Tirant Lo Blanch Poliglota (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis*, Marfil, Gandía, 57-61.
- (2013): “La crónica de Ioannis Kananós de un asedio contra Constantinopla (1422)”, F. GARCÍA, P. GONZÁLEZ, F. HERNÁNDEZ, O. OMATOS (επιμ.), *Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική. Homenaje a la profesora P. Stavrianopulu*, Logos Verlag, Berlin, 521-542.
- SETTON, K. M. (1948): *Catalan domination of Athens. 1311-1388*, Cambridge, Massachusetts.
- ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΟΥ, Ε. (1869): *Οι Κατάλοιποι εν τη Ανατολή*, Τυπογραφείο Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα.
- TIRANT LO BLANCH POLIGLOTA (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis* (2011): V. MARTINES (επιμ.), Marfil, Gandía.
- ZACHARIADOU, E. (1980): “The Catalans of Athens and the Beginning of the Turkish Expansion in the Aegean Area”, *Studi medievali* [3rd ser.] 21.2: 821-838, Spoleto.
- (1997): “Catalans, Turcs i Venecians”, *L’Avenç [Els Catalans a Grècia]* 213: 22-25, Barcelona.
- ZAKYTHINOS, D. (1975): *Le Despotat Grec de Morée*, 2 vols., Variorum Reprints, London.